

A. Gergely András

Hány rétegű az identitás? Árnyalatok és víziók a regionális kutatás alanyai ürügyén.

Társadalomtudományi kutatások és (főként az elmúlt egy-másfél évtizedben) a regionális kutatások is egyre mélyrehatóbb jóslatokkal-javaslatokkal vagy aktivizáló programossággal regisztrálják a térségi politikai szereplők mobilitását, közpolitikai megjelenését és a helyi társadalmak szempontjából sarkalatos szereptudat formálódását, mi több: mozgósítható energiáit, a civil társadalom és a települési önkormányzatok önreprezentációját. A nyolcvanas évek elején, a helyi társadalmak elméleti körülhatárolásának kezdetén a teoretikus megközelítések szinte felfedezés-értékű novumként tárgyalták a települési struktúra vagy funkció fontosságát. Még árnyaltabb megközelítések fókuszáltak a tradíciókra, önszervező társadalmi kapcsolatokra, (idővel, a kilencvenes évek elején már) pártos tagoltságra, s mindeközben más (pl. vallási, regionális, mikrotérségi, etnikai, szubkulturális) megjelenítésmódok sokaságához identifikáló jelenségeket is megneveztek. Ezek némelyikére közpolitikai programok, cselekvést szorgalmazó intézményi keretek, serkentő vagy visszatartó külső hatások készítették a települési társadalmakat is (pl. a kistérségi együttműködések, települési testvér- vagy társkapcsolatok formájában)... Ugyanakkor még napjainkban sem teljességgel világos, miként formálódik, hogyan rétegződik az identitás, hány árnyalat, tónus, dinamika befolyásolhatja, milyen keretek vagy kötöttségek serkentik ill. retardálják. Az előadásban feltett kérdések a kutatás közbeni képzeteket, identitás-árnyalatokat, reprezentációkat körvonalazzák – részben válasszal is szolgálva, vagy inkább csak inspirációként...

A térbeli kormányzás új jelenségei

Társadalomtudományi kutatások és (főként az elmúlt egy-másfél évtizedben) a regionális kutatások is egyre mélyrehatóbb jóslatokkal-javaslatokkal vagy aktivizáló programossággal regisztrálják a térségi politikai szereplők *mobilitását*, közpolitikai megjelenését és a helyi társadalmak szempontjából sarkalatos *szereptudat* formálódását, mi több: mozgósítható energiáit, a civil társadalom és a települési önkormányzatok *önreprezentációját*. Mindez nem előzmények nélküli: a nyolcvanas évek elején, a helyi társadalmak elméleti körülhatárolásának kezdetén a teoretikus megközelítések szinte felfedezés-értékű novumként tárgyalták a települési struktúra vagy funkció fontosságát. Még árnyaltabb megközelítések fókuszáltak a tradíciókra, önszervező társadalmi kapcsolatokra, (idővel, a kilencvenes évek elején már) pártos tagoltságra, s mindeközben más (pl. vallási, regionális, mikrotérségi, etnikai, szubkulturális) megjelenítésmódok sokaságához identifikáló jelenségeket is megneveztek. Ezek némelyikére közpolitikai programok (párt-pluralizmus, önkormányzatiság, kisebbségi érdekképviselet, stb.) cselekvést szorgalmazó intézményi keretek, serkentő vagy visszatartó külső hatások készítették a települési társadalmakat is (pl. a kistérségi együttműködések, települési testvér- vagy társkapcsolatok formájában, a globalizációs hatások elleni védekezésben, az európai uniós szabályozások bevezetésében stb.)... Ugyanakkor még napjainkban sem teljességgel világos, *miként formálódik, hogyan rétegződik az identitás, hány árnyalat, tónus, dinamika befolyásolhatja, milyen keretek vagy kötöttségek serkentik, illetve retardálják*. Előadásomban feltett kérdéseim a kutatás közben föllelt képzeteket, identitás-árnyalatokat, reprezentációkat körvonalazzák – részben válasszal is szolgálva, vagy inkább csak inspirációként az identitások egy új, átmeneti változatának kihívásaira...

Tekintettel az idő rövidegére, eltekintek annak a szinte közismert vitának hozzávetőleges értelmezésétől, amely a nyolcvanas évek elején a helyi társadalmak kutatásában próbált módszertani útmutatást meglelni, s a lokalitás éltető „dimenzióit” törekedett beilleszteni

(elsősorban Böhm Antal és Pál László úttörő munkásságára, illetve Tóth Zoltán és Szirmai Viktória módszertani ellenvetéseire gondolok itt) abba a makro-univerzumba, amelyet a „társadalom egészének” neveztek vagy minősítettek. Ebben a még áttekinthető, nemzeti határok közé szorított „*identitás-térben*” nem volt szükségképpen jelen a kelet-európai történeti kostellációk mindegyike (ezek mintegy „benne rejlő tudásként” nem kerültek megfogalmazásra, ugyanakkor hallgatólagosan, „kacsintással” jelezték, hogy a köz- és külpolitikai feltételrendszertől függetlenül nem lehet egyetlen helyi világot sem körvonalazni, sem meghatározni). A korszak első vitáit (mintegy fél évtizeden át) a *struktúra és funkció* körüli izmusosságok jellemezték, s jókora idő el kellett teljen, mire a kettő közötti prioritások kérdését lassan feltöltötték, majd kiszorították a „hogylét” problémái, az *életminőség-tematikák*, majd a *világképi* felfogások alternatívái (pl. vallásosság, kelet-európaiság, közép-európaiság, majd európaiság-elfogadási játszmái).

Ez a „rész és egész” kérdéskör – amely a létmódok és hovátartozások teljessége eseteiként hajlamosnak mutatkozott a részek felőli közelíthetőségre, az elemek legitimitása felől tárgyalva, fölvázolva vagy megkonstruálhatónak tartva a teljességet – egyre sokoldalúbban mutatkozott meg a nyolcvanas évek végétől (legyen szabad itt ha nem is többre, de például a társadalomföldrajz, a szociográfiák, a település- vagy az érdekszociológiai kutatások, vagy épp Pálné Kovács Ilona révén a helyi politika áttekintésére utalnom), s mindez oly módon került *tematikus szomszédságba* a regionális politikákat forgalmazó kutatásokkal, hogy ezekből idővel már elhagyhatatlanul hiányzott a legitimitás egyik legfőbb tartozéka: az *identitás*. Anélkül, hogy itt most szolgáljan főlidézni épp a regionális földrajzosok szemléletmódjának változásait (jelesül Nemes-Nagy Józsefre, Beluszky Pálra, Enyedi Györgyre, Csatári Bálintra, Szoboszlai Zsoltra vagy Rechnitzer Jánosra gondolok), esetleg csupán elismételni kívánnám e témakörben forgalmazott saját téveszméimet (lásd etnoregionalizmus, térségi identitás), elegendő itt arra a körülírási kísérletre utalnom, amelyet az igazgatási reformok terén (Zongor Gábor, Oláh Miklós, Pálné Kovács Ilona, Horváth M. Tamás és mások) szorgalmaztak, valamint azokra, amelyekben a társtudományok (így pl. a szociálpszichológia, várostervezés, területi politikák, település-szociológia, választáspolitikológia, stb.) nyilatkozhattak meg és aláhúzhatták fontosságát a *lokális identitások* sajátosságainak.

Úgy vélem, éppen ebbe a tudáságazatba, sőt gyakorlati policy-ba illeszkedik a mindezen problémáktól igen távolinak látszó, ám a struktúra és funkció kérdés-univerzumában ugyancsak sajátos hanggal megjelenő kulturális antropológiai kutatások köre (leginkább már a kilencvenes években és azt követően). Ez a *tapasztalati tudomány* önnön elméletétörténetében ugyancsak megküzdött annak kérdésével, miképpen épül föl, hogyan konstruálódik a helyi lakosok összetartozás-tudata, avagy átfogóbban: az identitás. Talán mindannyian meg fogják nekem bocsátani, ha a térbeli kormányzás kortárs problematikája kapcsán nem kezdem itt a primitív társadalmak, a harmadik világ népeinek kutatására vetemedő tudományterület közelmúlt másfél száz évét röviden fölvázolni, pusztán azért, hogy fölmutathassam: a térben távoli világok uralása, a gyarmati világok fenntartása, a nemzetközi és a belső migráció kérdése, a diaszpórák históriája, a kulturálisan mindegyre átalakuló, újrakonstruálódó társadalmak egész változástörténete telis-teli van az identitás alapkérdéseivel. Ehelyett inkább két szemléletmódot emelnék ki ebből a gazdag tudásuniverzumból: egy *módszertani* (vagy inkább megismerés-metodikai) aspektust, és egy látszólag partikuláris, ténylegesen azonban jóval súlyosabb *episztemológiai* kérdéskört, melyekről azt vélem, árnyalják, kontúrozzák azokat a tematikákat, amelyek itt és ma, vagy mostanság és sokfelé úgy jelentkeznek, mint az identitás rétegződésének problematikái.

Hadd kezdem egy idézettel: a kulturális antropológia szimbolikus ágának kiváló szaktekintélye, korunk „antropológiai fenegyereke”, Clifford Geertz hívja föl figyelmünket arra a kivételes aspektusra, amelyet a kortárs világ identitás-politikáiról szóló esszéjében fejt

ki bővebben. Idézem: „Az antropológia a partikularitás iránti érzékével, a részvétel iránti odafigyeléssel, a társadalmakat leíró homogenizáló nyelvvel szembeni gyanakvásával fontos lehet, ha nincsenek is kipróbált receptjei, biztos megoldásai” (Geertz 1999). Ez az árnyalt visszakozás attól, hogy fixált, változhatatlan elemként bánjunk a megismerendőkkel, a megismerési módokkal és magával az egész helyi kulturális sajátlagossággal, már eleve nem akar, nem is tud eltekinteni az *identitást meghatározó jegyeitől*. Engedtessék egy példa erre: a helyi társadalmak leírásában, akár a hazai szociológiai-politológiai, akár az egyetemes antropológiai-társadalomnéprajzi megjelenítésben megannyi társas együttlét, helyi közösség vagy lokális együttes sok esetben úgy tűnik fel, mint valamifajta kimerevedett kép, funkcionálisan megkövült állapot, amelyet mintha sohasem befolyásolt volna semmiféle társadalmi változás. Mintha sem háborúk, sem járványok, sem vallási vagy kulturális sokkok, politikai és gazdasági törésvonalak, fejlődési utak és elmaradottsági mutatók nem árnyalták volna a lokális társadalmak képletét...! Ha csupán négy kulcsszóval jelezném, mire is gondolok, máris kár folytatnom a felsorolást: *asszimiláció*,² *adaptáció* és *akkulturáció*³ valamint ezek kísérő jelenségeként vagy eredményükként a *migráció*.⁴ A jelenség, amelyről ezekkel a fogalmakkal beszélek, egyfajta patch-work, foltokból összeálló teljesebb kép, amelynek bármely elemét leírni vagy megnevezni teljességgel lehetetlen a többi ugyanilyen szintű megközelítése nélkül. Úgy summáznám tehát fő „képletemet”, hogy a térben lokalizálhatónak tűnő jelenségek mindegyike időben is, mozgásdinamikában is összefügg azokkal a változást folyamatokkal, amelyek éppen az identitás mindenkori viszonylagosságát emelik ki. Hadd körvonalazzak itt néhány példát, hogy e térben települt, kiterjedéssel bíró, s állandónak tetsző jelenségről szándékoltan más aspektusú felfogást népszerűsítsek...

Első példám az identitás állandóságának ellentmondó, mindenkori környezetükkel szimbiózisban lévő közösségek mozgásossága, vagyis a térbeni létezését átalakító, újraformáló megjelenésmódja: számos, Magyarországon vagy másutt a világban kutatott etnikai csoport vagy közösség (tehát kultúrát megtestesítő szereplő) jellemző viselkedése írható le akként, hogy a környezetéből eredő nyomásnak, megváltozásra és beilleszkedésre serkentő-kényszerítő hatásnak úgy tud csak ellenállni, ha *az asszimiláció vállalása helyett a migrációt választja*. Sőt, ez fordítva is megannyi népcsoportra áll: *a migráció kényszerének elkerülése okán sokan inkább vállalják az asszimiláció útját*. Utóbbira talán több a példa, kezdve a közép-európai zsidóságtól, a (például budapesti vagy békési) szlovákokon át a (tatabányai vagy Baranya megyei) németekig, a párizsi bretonoktól a lyoni arabokig, Helsinkiben élő oroszoktól a dobrudzsai tatárokig. Az előbbire, a migrációt inkább vállaló esetre persze éppúgy lehetne (bizonyos) zsidó szubkulturákból vett drámai-végzetes példát is találni, de igen karakteres illusztráció lehet az európai cigányoké, az íreké vagy az örményeké is. Ellenem vethető azonnal, hogy sematizálom az etnikai identitásképleteket... – de mentségemül hivatkozni próbálnék azokra a kortárs teóriákra, amelyek a migrációpolitikák eredőjeként éppen a markáns lokális kötődésüket valamiképpen elveszítő, mozgásos állapotba kényszerített tömegeket nevezi meg, újrafogalmazva a „nomád” terminus jelentését egyfajta „modern nomád” empirikus megfigyelése alapján (elegendő itt a korunkban világjelenséggé vált migrációkra utalni, vagy a tradicionális vallási-kulturális közösségek diaszpóráira, mint amilyenek a zsidók, örmények, aztékok, görögök stb. voltak, vagy az európai és Európán kívüli cigányok Jean-Pierre Liégeois vagy Judith Okely leírásában, vagy historikus áttételekkel a modern életvilágra koncentrálnak Jacques Attali nemrég magyarul is megjelent művében, ahol oly sok népcsoport, foglalkozási csoport, vallási mozgalom megjelenítésre kerül)...

Mármost a migrációk, asszimilációk, adaptációk és kultúraváltások már magukban is sokszorososan újrarajzolják a helyi társadalmak dimenzióit, dekonstruálják a lokalitások formáit és tartalmait. Megannyi kutatás és helyzetelemzés, vallomás és esettanulmány mintha azt mutatná, hogy egyes (pl. kisebbségi) identitás-csoportok és kultúrák beilleszkedésének

nemcsak külső kényszerei vannak, hanem az adaptációs folyamatban környezeti és természeti és humán formák *együttesen* hatnak, vagyis ezek egyenként is jelentősen, együttesen pedig *szükségképpen* olyan fizikai és szociokulturális átformálódást eredményeznek, amely a *fennmaradás feltételeként a kultúravesztést tételezi*. Kérdésként fogalmazható ez esetben: miért tételezzük az identitás egyneműségét, miért tartjuk ezt kiemelhető értéknek, ha közben akár *sokszorosabb a változás, mint a maradandóság...?* Vagy, mint arra az ismert régió-tanulmányában Pierre Bourdieu negyedszázaddal ezelőtt föl hívta a figyelmet: mi történik akkor, ha a kódolt, elfogadott, fölmutatott identitások mellett létezik egy másik, egy rejtett-rejtekező, megbélyegzett, tudatalatti, vélelmekben és mentalitásokban rögzült identitás is, amely nem reprezentálódik, nem jelenik meg a politikai, kulturális, regionális palettán, avagy nem mutatkozik a térbeli kormányzás elemeként...

Előadásom címében egy nem kifejezetten politikatudományi nyelvi lelemény révén próbáltam arra utalni, hogy az identitás szociálpszichológiai, közösséget konstruáló, vagy akár virtuális teret körülrajzoló megjelenésmódjai több rétegben mutatkoznak, amennyiben hajlamosak vagyunk ezek mélyére tekinteni vagy az evidens megjelenésmódokat mintegy „szétszálazni”. Ilyenkor nem egy esetben kiderül, hogy kutatásaink alanyai hajlamosak magukat egyfajta „*régióba fogalmazni*”, próbálkoznak *térségi identitást építeni* abból, ami egyetlen személyiség, egy aprócska szubkultúra, egy szinte „szóra sem érdemesnek tűnő” lokalitás esetében nemhogy megjelenítésmód lenne csupán, de inkább alapfeltétel ahhoz, hogy egyáltalán létezhesen. Másképp szólva: az identitásnak nemcsak árnyalatai vannak, hanem ezek nemegyszer inkább szerepek, játszmák, kísérletek, egyezkedések, kizárások és bekebelezések, semmint állandósult entitások formái. Az árnyalt és sokrétegű identitásban nemegyszer megjelennek képzetek, normák, értékek, kivetítések, víziók is – amiként például a nemzetek esetében (erre, mint emlékeztetés, Benedict Anderson hívta föl a figyelmet a „képzelt közösségek” konstruktumairól szólva), amelyek alkalmilag akár nem is egy, hanem többféle *policyba* ágyazódhatnak, megértéssel és megoldással kecsegtető cselekvésmódokat generálhatnak, vagy egyszerűen teljesen praktikus térpolitikai, nyelvpolitikai, törvényalkotási, pártirányítási, területi politikai, érdekkapcsolati, szimbolikus politikai vagy etnikai tagoltsági kérdésekbe illeszkedhetnek, noha tartósabb vagy végérvényes változásokat nem eredményeznek. E technikák, stratégiák, forgatókönyvek vagy etno-logisztikai megoldások olykor valamiféle neo-tradicionális birodalomépítés eszközeinek tűnnek a hatalom vagy a vele szemben álló társadalmi érdekmegjelenítés számára, a leggyakrabban azonban csupán elfedni hivatottak szociális kérdéseket, belső megosztottságot, etnobizniszt vagy hébe-hóba (de korántsem túl ritkán) némi kisebbségstatisztikai zsonglörködést is. Az efféle „politechnika” egyúttal azt a technikai sokszínűséget, megoldási szaktudást, ügybonyolítási gyakorlatot és a problémák orvoslására irányuló gyógymódot is tartalmazza, amely éppúgy lehet asszimilációs technika, valamiféle integráció varázseszköze, vagy bizalmi alapú politizálás ésszerű érvényesülési módja is.

Miért is „játszadózom”, érvelek itt azzal az evidenciával, hogy az identitás nem egylényegű, vagy hogy a hovátartozás térbeli megjelenésmódja a hatalom tériségének, teresedésének is eszköze lehet...?

Mert úgy vélem, a haszonelvű politikai technika célja és kiteljesült érvényesítései olyan pragmatikus megfontolásokra épülnek, melyek (például a regionális politikák, térségi identitások, interkulturálisan kódolt érintkezési módok esetében) a társadalmi szolidaritás-hiányokra támaszkodnak, s védtelenné teszik vagy tehetik az etnikai és lokális csoportokat... – ha úgy mond nem állna mögöttük vagy fölöttük védernyőjével az áldásos hatalom. Ugyanakkor nem kizárt, hogy éppen mert a társadalom etnikai csoportjainak önerős szerveződése és egymásközti alkufolyamatai azáltal sérülnek, mivel az állami-intézményi atyáskodás egyre hatékonyabban jelen van és beavatkozik (pl. etnobizniszt serkent, szegregációkat épít ki, megosztja a térben együtt létezőket vallási, politikai vagy gazdasági

alapon, stb.), így a hatalmi véderő és az „egység” keresése lehetetlenné teszi az *autonómia-igények és interlokális kooperációk érvényesülését*. Vagyis az etnikai kérdéseket, asszimilációs hullámokat „kezelní képesnek” látszó hatalmi beszédmód azt a – csakis magamagához mint minden megoldás bölcs kézbentartójához irányított – *lojalitást* igyekszik kitermelni, amely révén a status quo nem változik, viszont ezzel doktrinális alapra helyezi az akut folyamatokat, melyek fő célja végső soron nem a helyi kulturális önállóságok harmóniája, hanem a de-lokalizált, de-etnizált világok kiépítése és egyenmő kezelése.

Az etnikai karakterét veszélyeztetve érző etnoszféra persze éppúgy megosztott, ahogyan a hatalom. Vagyis szereplői közt lesz nyíltan beolvadó, beolvadást pártoló, távolságot tartó, részkultúrákat átvevő, teljes konfrontációt szorgalmazó egyaránt, s lesz olyan is épp elegendő, aki számára az asszimiláció nem megoldás, hanem megszűnés, ezért ha adaptálódik is valamelyest, rejtve megőrzi még mindazt, amit etnikus mássága korábban tartalmazott. Csupán extrém példaként említem – s nem vélném általánosíthatónak, de mint jelenség talán mégis érdekes –, amiről egy nemzetközi konferencián egyik hazai határőrizeti-idegenrendészeti szakemberünk beszélt: a Magyarországon élő kínaiak számáról lényegében semmiféle tiszta adat nem létezik, s noha számukat már egy évtizeddel ezelőtt több tízezerre becsülték, valamint térbeli mobilitásuk oly nagymérvű, hogy ellenőrzési szempontból követhetetlenek...; s bár nyilvánvalóan a fiatalabb, „életképes” és vállalkozni merész csoportok érkeznek hozzánk Kínából, de nemcsak a fiatalok maradnak itt, hanem az öregek is követik őket, viszont egy-másfél évtized alatt *még egyetlen temetés sem volt* körükben, ami nemcsak statisztikai képtelenség, de rejtély is... E példa nem lenne figyelemre érdemes, ha nem éppen arról bizonykodna, hogy az adaptációra alkalmasnak látszó népesség körében olyan etnikus másságok, másfajta „primer lojalitások” működnek (Clifford Geertz felfogása értelmében ezek partikuláris nyelvek, vallások, családi közeg, származás és történelem-átélés garantálta élményközösség belső támoszlopai), amelyek az őket nem ismerő, külső racionalitások számára nem értelmezhetőek, mert „nemracionálisnak”, nemindividuálisnak” és „nemutilitáriusnak” tűnnek (bővebben Geertz 1999).

Közelebb juthatunk e kisebbséggel kapcsolatos felfogás, ill. „policy” érzéketlenségének megértéséhez, ha figyelembe vesszük, hogy a monolit hatalmpolitikai elgondolások (sőt: olykor a kisebbségiséggel kapcsolatos kutatói magatartások szintúgy) éppen azzal teszik önmaguk számára is értelmetlenné a *másságok* felfogását, hogy azokat elemeikre szétszedve tálalják, ellenérzéssel vagy vaksi gyanakvással kezelik, „racionalizálni” próbálják, és olyan „konstrukciókba” rendezik, amelyek az érintettek számára nem ugyanúgy tartalmazzák a nemzetállami kötelekek meglétét, mint a társadalmi érintkezést kívülről befolyásolni próbáló politikai-politikusi érdekszféra számára. Nem véletlen ezért az sem, hogy a nemzeti azonosulás-politikák jelen időszakában egyre többen már nem az *etnikai* identitást „forgalmazzák”, hanem igyekeznek ezt eltolni az *állampolgári* identitás felé; sőt, az „etno-prés” ellen és az autonómia-igények megfogalmazhatatlansága idején inkább a „világpolgári” vagy „EU-polgári” státust szorgalmazzák (bővebben lásd Bakk – Bodó 2003, valamint A. Gergely 2003). Jól látszik ez (a példa kedvéért) a Magyarországra „kijött” erdélyiek *beilleszkedési* stratégiájában, akik a munkavállalási engedély és a letelepedési kérelem beadása idején maximális etnikai *lojalitás*-játékot vállalnak, hogy mielőbb megkaphassák a magyar állampolgárságot (különösen annak reményében, hogy ez igen gyorsan kínálja majd az uniós állampolgársági esélyeket is), de az *akkulturáció* szempontjából már igen messze állnak azoktól a képzelt eszményektől, amelyek Erdélyország népére úgy tekintenek, mint ősi fészek etnospecifikus lakóira, ugyanis az érdekeltek akár a *kultúravesztés* tudatában is mindinkább szabadulni igyekeznének a rájuk festett archaizmusok látszataitól. Látva látszik e példában is a korábban jelzett „identitás-meghatározó jegyek” jelenléte (az asszimiláció, adaptáció, akkulturáció és migráció belső összefüggésrendje).

Az asszimiláló folyamatoknak az a kérdése, ki van „belül” az adott helyen, és ki van „kívül” e szférákon, rendszerint olyan identitás-politikák formálódását segíti, amelyek a *kontrasztok csökkentése* révén kívánják elérni a csoportkülönbségek skálájának redukcióját a „nemzetre” hivatkozó szocializációs, kulturális, pszichés és történeti összefüggésrendszerben. A nemzeteszmék alapjátéka az *egyesítés-összesítés, a homogenizálás és esszencializálás*: mindez azonban sokszor éppen az identításokra hat ellenkezőképpen, erősítőleg, lokalizálóan és radikalizálóan... (bővebben Geertz 1999). A jelenkori Magyarországon (egyebek közt éppen ezért, s az Európai Unióban éppúgy) számos *kizárási és alávetési* technika figyelhető meg, melyek a helyi (és/vagy nemzeti) kultúra állapotától, kohéziós erejétől függően a megtűréstől az erőszakos alávetésig számtalan politikai-kulturális narratívát tartalmaznak: a legváltozatosabb formákban folyik a nemzetépítés annak ellenére, hogy a nemzeti állam mint történeti formáció jócskán veszített jelentőségéből; minduntalan jelen van az etnocidium számos jele, vagy legalább ennek félhető lehetősége; minduntalan folyik az etnikai szféra marginalitásba szorítása és megrekesztése; elvitatódnak lehetséges autonómiák; új nyelvtörvények születnek, az államok előzékenyen serkentik a kulturális hasonulás megtörténését, interaktív szintre emelik olykor az etnoszféra követelésrendszerét, de elmaszatozni is próbálják az etnikumok megalkotta határokat és mintákat... Ezek a technikák és technológiák nemegyszer teljességgel demokratikus mezbe öltöztetettek, máskor erőszakgyanúsak, de nem könnyen megvádolhatók, egyéb esetekben pedig egyszerűen csak folytonos manipulációk lenyomatai, akut formái.

Az identítások és identitás-forgalmazások etnikai kérdéskörének szakirodalmán túl engedtettség itt utalni a *földrajzi térben definiált* (lásd az MTA Regionális Kutatóközpontjai közül főként a pécsi publikációit, továbbá Oláh Miklós, Laczkóné Tuka Ágnes, Kunszt Márta, Kákai László, Bretter Zoltán, Papp Richárd, Feischmidt Margit, Bakó Boglárka, Boross Balázs, Bakk Miklós, Bodó Barna, Kántor Zoltán, Salat Levente, Bíró A. Zoltán, Nemes-Nagy József, Bugovics Zoltán munkáit), s ezeken túl is a *szociokulturális* (életmódban jelentkező), *szubkulturális, korosztályi, vallási, csoportok nélküli, családfüggetlen, interetnikus és mikrotérségi* identításokra is. Ezeknek például közös jegye, ami akár a nemzeti kisebbségről is elmondható: bár valóságos, virtuális is, s mindkét formájában *egységként tételezett*. Etnokulturális meghatározottsága viszont leszarmazási és mentális, térségi és szereptudati *összetettséget* mutat. Ugyanakkor ezt a *komplexitást* immár megbontja számos migrációs folyamat, a diaszpórák és bevándorlók társadalmának belső tagoltsága, valamint a multikulturális identítások sokfélesége. Az izoláció és a konfliktustűrés, amely a nemzeti kisebbséget belülről is feszíti, különféle *reprezentációs* módokat sugall, ezek azonban nem mindig látványosak-láthatóak, sokszor inkább rejtettek és bennsőségesek. Kifelé viszont nemegyszer az is egységnek látva látszik, aminek belső kohéziója nincs, sőt: számos esetben csupán konstrukció vagy fikció mindez (hasonló képleteket az emlékezetes régió-identitással foglalkozó tanulmányában Pierre Bourdieu már a nyolcvanas évek elején elemez, v.ö. Bourdieu 1985). Időközben pedig a „szép és tradicionális” közösségiség is foszladozni tetszik, *az egymás mellett élő közösségek maguk is kölcsönhatásokban változnak*, az egykor volt vagy a hiányzó autonómiák is inkább az *átmenetiségben keresik új formáikat*. A *lokalitás „szomszédsággá” válik, a homogén „etnosz” inkább folyamatok szereplőinek, többes identításoknak és szereptudatoknak adja át helyét...* (lásd erről Appadurai 2001; Barth 1969, 1996; Clifford 2000; Geertz 1998; Salat 2001).

Az ilyetén fordulatok és folyamatok közepette a társas csoportok mozgása és alkalmazkodási stratégiája valamiféle „civilizációpolitika” eseteivé, ill. programjának áldozatává változtatja az érdekelt migráns csoportokat. Ezek védekezési, kikerülési, rejtőzési stratégiái mutatják, hogy a *kizárási és a bekebelezési* korunkhoz és a politikai paradigmaváltások eszköztárához tartozik. A másság és a különbözőség eltérő státust nyert, s ezekről a kulturális antropológiai gondolkodás (vagy diskurzus, interetnikus interpretáció

vagy kutatási tárgymeghatározás) *nem mint „objektumokról” beszél, hanem inkább szemléletmódokról vagy narratívákról*, és ennek okán inkább a kultúrák közti átmeneteket, kölcsönhatásokat szemléli szívesebben, mintsem az Európai Unió horizontját. Azt pedig már magukból a paradigma-megfogalmazásokból is szinte lehet tudni, hogy a kizártak és a bekebelezettek iránti érdeklődésből ez a felfogásmód a *kutató elismert-vállalt közelségét tükrözi* azokhoz, akik a saját modernitás-értelmezése szerint képesek lennének átélni az „otthonlét” állapotát, a helyzetfüggő társadalmi létmódok szorongató élményét.

Hány rétegű tehát az identitás? A területi identitás-kutatások, vagy éppen a térségi kormányzás feladatai összefüggésbe kerülhetnek-e az etnopolitikákkal? S ha van (vagy legalább lehet) valamiféle policy, amely nemcsak a kis- vagy nagytérségi irányítás „kezelési gondjaira” koncentrál, hanem az *érintetteket és érdekeltet is hajlandó élő társadalmi szereplőkként kezelni*, akkor bizony sorra-rendre rákényszerülünk arra, hogy az identitás egyik (valamilyen kiválasztott) rétegét nevezzük meghatározónak. Meghatározó-e egyetlen egy is a sok réteg közül? S ha a többrétegű identitás éppen legfelső, éppen reprezentálódó rétegére intézményesítő „pecsétet” ütünk, vajon célravezető technológiát nyerünk-e vele? (Bourdieu egész reprezentáció-teóriája fényes cáfolatát adja ennek...). De ne zárjuk most ki a hipotetikus kérdésfeltevésből a „top down” megközelítésmódot, különösen akkor ne, ha ez a leggyakoribb! Minthogy a homogenizáló szemléletmódnak legtöbbször egyáltalán nem kell szembesülnie sematizáló és egységet föltételező aspektusának téves voltával, szinte kézenfekvőnek tetszik a „szabályozás” és akkulturáció dinamikájával helyettesíteni a történetileg is változó szituatív válaszokat... Nézzük hát egyikét-másikat azoknak a *politikai technikáknak*, amelyek a migrációk és az asszimilációk kiegyezési folyamatában egyértelműen jelen vannak a társadalmi változáshullámok mögöttes szférájában!

Mindjárt az elsők között érdemes említeni a *nemzeti alapstratégiák* működ(tet)ését: ezek sokrétűek és sokrétegűek, amit már a 19. századi kisebbségleírások is tükröznek (Kölcseytől Mocsáry Lajosig), s amit a kortárs kisebbségszociológiai kutatások (pl. Örkény Antal és munkatársai által két éve elvégzett, több tucat országra kiterjedő vizsgálódás adatai is) úgy interpretáltak, hogy egy *duális érdekellentét* mentén felosztható a lakosság gazdasági/kulturális, individualizált/kollektivistikus, politikai nemzetben vagy kulturális nemzetben gondolkodás sémáival. Ezek a nézőpontok és értéktartalmak a *kettős vagy versengő identitást* teszik lehetővé, s hozzájárulnak ahhoz, hogy a társadalmi identitások az egyes érdekcsoportok *konfliktusaiban* öltsenek testet. Ilyesfajta konfliktusokban szerepet kap a *makropolitikai* trendeket követni próbáló kollektív identitás, az (általában) ideológiai hangoltságú értékrend, és a nacionalizmus is, velük szemben pedig a *mikroszinteken* érvényesülő egyéni stratégiák, a mindennapi életet „nemzeti horizonton” átélő laikus látásmód, s végül a Mi/Ők kategorizáció használata is, amely utóbbi a csoportkategorizációk egész piramisát formálja ki. E piramisban (Örkényék „mozgó” skáláján) a spontán nemzeti identitás áll a legszélesebb talajon, erre épülnek az attitűdök és érzületek, valamint sztereotipizációk, majd erre az etnocentrizmus, még följebb a xenofóbia és rasszizmus, majd legfölül a nacionalizmus mint ideológia áll a legvékonyabb rétegben, de még mindig elegendő hatásfokkal. Nagyjában-egészében a klasszikus kategóriáknak megfelelően a Gesellschaft kínálja a származás, az életvilág, a megfeleléskényszerek rendjét, a Gemeinschaft pedig a politikai identitást. Mindez szép lenne-lehetne, ha a kollektív és az egyéni, a makro- és a mikro-szintek nem tartalmaznák a kirekesztetteket, akik pedig igen komoly arányban részesednek a konfliktushordozó felfogásokból, előítéletes gondolkodásból (például a roma népesség befogadottsági arányát tekintve, Magyarországon 5,0 %-nyi roma népességre 24,7%-os kirekesztettség jut, Romániában ez 5,6% és 10,5%, Bulgáriában pedig 10,9% és 45,7%). Természetesen hozzátenném, hogy a szociológiai értelemben vett, kisebbségkutatási tapasztalatnak tekintett duális érdekellentét vezethet olyan xenofóbia-állandók megállapításához, amelyek történetileg számos esetben, elkülönülten és állandósultan is

vonatkoztak az „Ők-csoportok” többségére, de különösen a cigányságra, zsidóságra, időnként a szlovákokra, rácokra, svábokra is.

Persze az *antropológiai értelemben vett* hagyomány és modernitás, identitás és kollektivitás-eszmények persze mindig csak *eseti* érvénnyel vannak-voltak jelen a magyar társadalomban, de az is bizonyos, hogy az asszimiláltnak tekintett kunok, jászok, görögök, bolgárok, zsidók lakóhelyi, térbeli szegregációja, és a kulturális beolvadás (akkulturáció) társadalmi tényei is régi idők óta a kirekesztettség és a szórványosodás határán voltak jelen. Az asszimiláció ez etnikai-kulturális csoportok esetében egyfajta „*átmorzsolódás*” volt inkább, s elsősorban a „*berekesztettek*re” vonatkoztatható volt, szemben a diaszpórába kényszerült népcsoportokkal, akik „kirepülése”, „átpárolgása” más, lakóhelyüktől távoli helyszínekre már a *kirekesztettség* következménye volt. Visszautalva e ponton mondandóm lényegére, amely a „top down” nézőpont helyett a „bottom-up” szempontot követi: a két létszféra közötti társadalmi-földrajzi térben ment és megy végbe az „*átfolyás*” eseménye, amely a migrációs kényszerekkel terhes mozgást lehetne hivatott szimbolizálni. S ebben mindama hatások is szerepet kapnak, amelyek talán külön kategóriaként itt most részleteiben nem említendőek (bár elemeik részleteikben is kibonthatók), nevezetesen a *nyelvpolitika*, amely mindig is kizárt vagy bekebelezett, a *térpolitika*, amelynek részeként földbirtokot, tőkejavakat, társadalmi képviselőket, törvényességi háttérrel, definiált jogi státust (esetleg önkormányzati státust is) lehetett szerezni, vagy az *idegenellenőrzés* rendszere, amely legitim kontroll alatt tartja a belső és befelé irányuló mozgásokat.

Szintúgy a kizárás és bekebelezés eszköze lehet az *etnikai rétegződés* megannyi eleme, a kiváltságoktól az önminősítésen át a szélsőséges rasszizmusig és holokausztig. Ezt az értékrendet és eszközt használja nemzetépítési gyakorlatában a magyar reformkor értelmisége, ezt veszi elő a Horthy-korszak több kormányzata, s az Antall-korszak rendszerváltó atmoszféráját is közel évtizedesen belengi a szociális kérdések etnizálódási folyamata. Mindhárom korszakban részint állami etnobiznisz, részint statisztikai-demográfiai zsonglörködés jellemzi a folyamatokat, nem utolsósorban azért is, mert a meg- vagy újrainduló középosztályosodás a társadalmi tagoltság részbeni átrendeződését is eredményezi, s a kasztosodási folyamatok minduntalan újra kijelölik a helyet a kisebbségek számára. Nélkülük, de fölöttük... S ugyancsak a polgárosodás-középosztályosodás hívja életre (nemcsak ma és Magyarországon, de a kortárs Európa több nagy nemzetállamában, valamint a felvilágosodás- és reformkori nyugat-európai országépítésben is) az etnikai csoportok degradálódási, osztályalattivá válási vagy osztályszerkezetből kikerülési élményét, melyet mintegy „fűszerez” a kikerülést-száműzést kísérő etnocidium, rasszizmus és nyílt vagy burkolt fajgyűlölet. Az európai kisebbségellenes korszakokban a társadalmak a tradíciók bomlástermékeit kezdik megmenteni, a proletarizáció perifériára vagy félperifériára szorítja a kisebbségeket, s nem ritkán „távozásra” is serkenti őket. A 20-21. század fordulóján emellett a történetileg modernizációs lejtő szélére-aljára sodort kisebbségek jókora hányada az agrárszférában maradt érdekelt – melynek ma látványosan befellegzett –, más részük a korábbi átstrukturálódási folyamatban a proletársorba kapott beutalót – s most ennek is lassan vége szakad –, az értelmiségi és szolgáltatási szférába átkerült tömegek között pedig most kezd kialakulni az a belső tagoltság, amely már a tercier szektor hihetetlen megnövekedését követően is talpon maradót, az ismételten lecsúszót, valamint a sikerképesnek mutakozó társadalmi tömbökbe rendezte át a szakmai-korosztályi-foglalkozási mobilitás szereplőit. Mindezen történeti és jelenkori folyamatok hatása a *kirekesztettségben* és *berekesztettségben* mérhető ma már. Azonban a beletartozásban és a kihullásban nem csupán az asszimiláció és a migráció trendjei érvényesülnek, hanem a *dezintegráltság* és *szegregáltság* sokféle jele is megmutatkozik. Az etnikai (át-)rétegződés persze sosem önmagában mérhető, de társadalmi kontextusba állítva nem is tisztán migrációs kérdés – bár nem is tisztán asszimilációs problematika. Leginkább talán „a kiszolgáltatottság antropológiája” írható meg ebből,

melynek olyasféle kísérő jelenségei vannak (lehetnek), mint például a *szedanterizálás* (avagy pl. a mobil roma csoportok kényszerített letelepítése, helyhezköteése, mozgásuk tiltása, táborhelyeik fölszámolása); a *gettósítás* (például a magyarországi görögök letelepítése esetében önálló budapesti városrészben, majd utóbb e célra kialakított faluban); vagy a népcserék és mozgáskorlátozások különféle megoldásai is (pl. a második világháborút kísérően és követően...) – mindezek a *térpolitikák* eszközeként foghatók föl. (Senkit sem lepne meg különösebben, ha mint egykor a zsidónegyedről, ma inkább kínai városrészeiről hallana térbeli mivoltában is elkülönített, felügyelt és kívülről is szervezett igazgatási területként).

A nemzetstratégiákat és az etnikai rétegződés formálását követő számos policy érdemel még felsorolást a továbbiakban, melyek éppúgy a *megosztáspolitiká* részeiként tűnnek fel. Az etnoszférán belüli megosztottság részint „természetes”, ősi történet, részint újdonság is, főként végbeviteli módját illetően. A politikai antropológia szempontjából figyelmet érdemelnek a *szimbolikus politizálás* különféle eszközei; így például a határon túliakkal kapcsolatos *aggódás-diskurzus* (Bárdi Nándor kifejezésével, s az Antall-korszak hajnalán, vagy közvetlenül azt megelőzően életre keltő „Erdély-renaissance” mentén elhangzó, számos különvélemény alapján kritikával illett politikai szlogentárat is ide sorolva); ugyancsak a megosztáspolitiká része, s főképp a jogi-törvényalkotási szinten megjelenített eszköz a *kisebbségi törvény*, mely egyszerre bekebelez(i az önjelölt vagy kijelölt kisebbségeket) és kizárja mindazokat, akik valamiért ennek nem lehetnek közvetlenül érintettjei; a megosztás része a *nyelvtörvény*-jellegű szabályozás is; ebbe a sorba illik a *státustörvény*, a Schengenre hivatkozó határőrizeti stratégia és „*minőségpolitika*”, valamint ide sorolnám a kisebbségi *önkormányzatiságot* nemkülönben, hisz a választott képviselő intézménye nyilvánvalóan felhabosítja a hovatartozások lehetőségeit, esélyeit és jövőjét, látszatokat kínál a megoldottság élményével.

Nem fedezhetünk föl túlságosan új vonásokat az *állami asszimiláció-politika* felszínén, amelyeknek ne találhatnánk meg előképét a történelemben. Amiként a magyarországi zsidóság megtelepedés-története körül a kizárási és bekebelezési technikák egymást váltva érvényesültek, vagy ahogyan például a földrajzi térben egységesen települt (idővel, s elég korán reformátussá vált) kunok közé katolikus palócokat, baranyai rácokat, szlovákokat, jászokat telepített a főhatalmi gondoskodás, ugyanúgy rendre megtörténik a gazdasági, kulturális, etnikai vagy jogi értelemben kezelt idegenek lehatárolása ma is. A vízumkényszerrel, letelepedési engedély feltételeként szabott munkaviszonnyal körülhatárolt erdélyi munkavállalás például nagyrészt városi-fővárosi megtelepedést szorgalmaz a migráns tömegek életvitelében; a migrációs támaszpontok a legkülönbözőbb hivatalos okok miatt mintegy „dobbantódeszkaként” működnek a távolsági munkavállalók számára is, s cserébe a mai nemzetépítési stratégia részévé válik a távolsági honfoglalás (szlovéniai templomépítéssel, bálványosi találkozókkal, vagy határon inneni magyar támogató intézményekkel, melyek legfőként a határon túliakat hivatottak ösztöndíjakkal, kedvezményekkel, perspektívákkal megajándékozni, s erre ráadásként a magyar pártok támogatása révén az állami etnobiznisz, média-manipuláció és kisebbségi aggódás is újra meg újra virágzásnak indul).

Bátran lehetne persze azt is kérdezni: miért, hát miféle más technikái adódnának egy államnak, ha „saját” népességét kívánja védeni a külső és távoli behatások ellen, ha saját érdekkörét látja sérülni a nemzeti kisebbségi léthelyzetek révén, s ha meglévő kisebbségeit a közös (honi) miliőbe kívánja szocializálni...?! A válasz természetesen nem egyféle... A *migráció*, mint népmozgalom, mint tömeges helyváltogatás, áttelepülés, a meglévő államkeretekbe illeszkedés technikája, nyilvánvaló rokonságban áll az *asszimilációval* mint hozzáidomulással, beolvadással, hasonulással és illeszkedéssel. A belső (vagy távolsági) migrációs politika, mely a kiinduló ország (hely, közösség) „elmozgó” tömegeinek és a

befogadó (cél)ország érdekszférájának kiegyezési folyamatait stimulálja, nem is igen kerülheti el, hogy stratégiát dolgozzon ki e folyamat kézbentartására. Úgy vélem, az *asszimigráció* ebből adódóan olyan beolvasztási technika, amelynek hatására voltaképpen a *beolvasztásba történik áttelepülés*. Ennek pedig nemcsak célja, de feltétele is a beolvasztás igei értelmében vehető programja, a hasonlónvá tétel értékrendje, és az etnopolitikai eszköztár mozgósítása. A nemzeti kisebbségek, a határon túli etnikai csoportok, vagy a diaszpórák átkarolása (mint azt a „tizenöt millió magyar miniszterelnöke” sugallta) *egységátrajzoló* folyamat. A különbözőségek karneválja azonban részint bizonytalan program, részint labirintusba vezet, részint pedig oszlásnak indult egységek tüneményeivel nehezített. Nemcsak nálunk, hanem a világ egy sor más tájékán is az etnikai törésvonalak mögött hovátartozási sémák rejtőznek, de ezek elvesztése és átkódolása nemcsak élménye a migráló tömegeknek, hanem a konfliktusmentesítés értelmében kötelezettsége is az államnak. Azzal azonban számolni lehet, hogy a mikropolitikák szintjén, a töredezett vidék makrokörnyezetében minél több a migráns, minél határozottabb a diaszpórák jelentéstartalma, annál egyértelműbb a lokális közelség és a monolit uralom konfliktusa, sőt annál inkább lehetséges az, hogy a partikuláris világok egy neotradicionális birodalomépítés egyidejűségét sugallják. Márpedig attól, hogy az identitás egyúttal lojalitás is – akár szeretik ezt, akár nem (írja Clifford Geertz) –, de homályos tartalmú *doktrína* is, minden közös kulturális lényeg dacára. A doktrína hatása pedig a nemzet, mint összesítő, homogenizáló, esszenciális univerzum, a saját programját kívánja történeti-szokrális-pszichés konstrukcióként elfogadtatni. Ehhez elvárja a készségelsajátítás (asszimiláció) mint artikulációs tanulási folyamat érvényesíthetőségét, a „beletartozás” és „kihullás” közötti választás felelősségét, a beleszocializálódás engedelmességét. Komolyabb gond már ennél az, hogy mindezt nem a teljesség érvényével, hanem időlegesen teszi, elfogadja (sőt készíti) a rejtekezés lehetőségét, az etnocentrikus orientáció szorgalmazásával együtt. Ettől azonban a „beletartozási csoport” előtt úgyszólván csak két út áll: az egyik a kifelé mobilitás, a csoport elhagyása, a sorscsere megtörténte azzal a céllal, hogy a „mi” és az „ők” közötti választás kényszerűsége egyértelművé legyen, s az „ők”-csoportban a befogadás ígérete valóra váltható lehessen. Ez zajlik például az anyaországi tradíciók értékcsökkenése, leromlása nyomán, amikor az erodálódott identitás egy másik (befelé: kisebbségi, kifelé: többségi) csoportszinthez próbál alkalmazkodni. Ám a kihullás-csoportban is csak később derülhet ki, hogy belülről nézve ugyancsak „mi”-csoportból és „ők”-csoportból áll, függetlenül attól, hogy egyéni vagy csoportos mintát követ. Az önazonosság-keresés és a másságmeghatározás nemcsak tárgyi, értékrendi, mentalitásbeli másságokat tükröz, hanem a kultúraátvétel, az asszimiláció útján kísértéseket is jelenthet. Nos, éppen ez a „tévutak labirintusa”, a „privát lojalítások laza agglomerációja”, amelynél az asszimilációk kontra disszimilációk hatására (Geertz kifejezésével) „nem a különbségről, szeparatizmusról, egyensúlyról és szintézisről van már szó, hanem szétszórtságról, bizalomról és kapcsolatokról”.

E szétszórtság, bizalom- és kapcsolathány tehát nem belülről jön, nem a közösségek felől segíti a nagy nemzeti célok mellett a kicsik védekezésképeségét érvényre jutni, hanem éppen ellenkezőleg: a környezeti nyomásnak, fölszívódásnak épp a védekezés kényszere okán szinte kézenfekvő útja vezet a meneküléshez, a nyíltan választott migrációhoz.

Kitartó szokásunk, hogy a migráló társadalmi csoportokat ugyan nem irigyeljük, de tudjuk azt is, hogy az eredeti közösség sem volt egynemű, egykultúrájú, egyöntetű. Sőt azt is, hogy az elhagyott társas milió nem a megrekedt közösség formációjában marad, hanem olyan határkapcsolatok bővítik/szűkítik utóbb, amelyeket nem definiál szükségképpen valamely geopolitikai határ, viszont az emlékezet, az azonosulás vagy a honvágy révén a kisebbségi és migráns népségek széles spektuma alakul ki – ez pedig (akár a transznacionalista kultúrák, akár a kisebbség-többség viszony szempontjából) már kevésbé csak az alárendeltség/dominancia tagoltság mentén elrendeződést kínálja, sokkal inkább az eredeti, a

migráló népeiséget őshonos vagy lokális jellegében is meghatározó belső tagoltság mentén építi újjá egy másik környezetben (mint erről James Clifford a diaszpórák kapcsán oly tanulságosan szól, lásd Clifford 2000).

Mindez még inkább relativizálhatóvá teszi az asszimilációk és migrációk problematikáját, ha azt úgy tekintjük, mint a *kultúra és a politika térképének együttes megváltozását*, egy „darabokból álló világ” újabb korszakát, amely nem csupán (a jó vagy akár rossz értelmű) provincializmus és kozmopolitizmus mentén rendeződik el, hanem a benne zajló népeiségmozgások is folytonosan relativizálják az „egészről” alkotott képünket. Az „egyre messzebbre ható kapcsolatok létrejötte az egyre bonyolultabb megosztottság mellett” nem ellentétek immár többé, hanem „a részek mindig egy egészhez illeszkednek”, „a kultúra ‘konfigurációs’ fogalma kezdi kiszorítani a kultúra régi, az egész emberi nemre vonatkozó fogalmát a maga diffúz, nehézkes és önmagára vonatkozó szemléletmódjával. Kultúra helyett most kompakt, összefüggő és összetartó, önálló kultúrákról van szó: társadalmi organizmusokról, szemiotikai kristályokról, mikrovilágokról. A kultúra lett az, ami minden népnek van, /.../ mégpedig mindegyiknek a sajátja...” (írja Geertz 2001). S minthogy az elhatárolások, amelyeket (akár a szociológusok, akár a piackutatók, akár a régészek vagy a kulturális antropológusok szótárát vizsgáljuk) a természettel ellentétes folyamatban az emberi együttélés univerzális mintája, vezérfonala alapján fogalmaztak meg a 19. század vége óta, bizony a mintákat önkényes fogalmak együttesével írja le, közös és egymásra emlékeztető jegyeket nevez meg, kutatva folytonosságok, összehasonlíthatóságok, életforma-elhatárolások és közös jellemzők után. Ám „a nagy egész keresése itt nem megbízható vezérfonal többé, a zártság elérhetetlen ideállá válik”, a jelenségek elválaszthatatlanok szűkebb és tágabb környezetüktől, akkor is, ha a közös képzetek, közös érzések, közös értékek rendszerét mint konszenzusok lehetőségét keressük. *Nincs már területi kompaktság, helyi tradicionalizmus, kulturális identitás, amely a kollektív identitás-tájképek megrajzolhatóságát igazolhatná...* (Geertz u.o.)

Ha pedig ez így elfogadható, akkor a migráns tömegek „kiilleszkedése” és adaptációja, asszimilációja és akkulturációja nem drámai *kultúravesztés* a szó pejoratív értelmében, s a változó rend és egység sem lehet igazi kiindulási alapja a folyamatok megértésének. Mert ha hiába keresünk érvényes „próbálkozásokat, amelyek elemeire bontják és vallatóra fogják a különbözőségek rendjét”, hiába kreálunk az asszimiláció és a kultúraváltás lenyomatairól szóló siránkozásokat, akkor esetleg érdemes arra is tekintettel lenni, hogy az asszimiláció ellen migrációval és a kényszerű migráció ellen asszimilációval védekező társas csoportok nemcsak közvetlenül egymás mellett találhatóak, nemcsak nem hagyják el egymást egyszer-s-mindenkorra, hanem *kölcsönkapcsolatban, áthatásban maradnak* később is. „Egy olyan világ képe, amely tele van hintve különböző kultúrákkal, sűrűn be van vetve a gondolatok és érzések kisebb-nagyobb, össze nem függő egységeivel – a világ szellemi és lelki összetettségének pointilista képe – semmivel sem kevésbé félrevezető, mint az egyforma nemzetállamokra szabdalható világ elképzelése” (Geertz u.o.).

A területi politikák, az irányítás új problémái, avagy a migrációs kérdések, melyeket politológusok, néprajzkutatók, munkaerő-menedzserek, gazdasági jogászok, bankárok vagy épp felszabaduló kolóniák népei vallanak, ekképpen visszaigazolja egy kissé, hogy egy ország „különböző méretű, jelentőségű és eltérő jellegű ‘népének’ sokasága, amelyeket egy átfogó történeti, ideológiai, vallási vagy bármilyen másfajta kerettörténettel fűznek össze közös gazdasági és politikai struktúrává. /.../ A ‘kultúrák’, a ‘népek’ vagy az ‘etnikai csoportok’ korántsem a konszenzus határaival meghatározható identitás-kötegek, hanem egy kollektív életben való részvétel változatai, ami egy tucat különböző síkon, egy tucat különböző dimenzióban és területen zajlik egyidejűleg”, vagyis „a kulturális komplexitás egyetlen – persze nagyon is pontatlan és szabálytalan, labilis és meghatározhatatlan – egészévé fűződik össze...” (Geertz u.o.).

Amit Geertz itt a „kis világok kötegeként” taglal, s ami voltaképpen ha szétesni látszik is, ténylegesen mégis egyben marad. Mert a kulturális identitásoknak és etnikai csoportképző elemeknek nagyfokú általános érvénye nemcsak az egyes alrendszereket vagy csoportokat, hanem közelebbről nézve az egymással többé-kevésbé szolidáris, szomszédsági vagy rokonsági alapon hasonlatos közösségeket is jellemzi – sokszor éppen azért, mert körülöttük a változások örvénye sodor, egyben tartja, még nagy távolságok dacára is virtuális közösségként fogja át őket. Éppen ezért, amint azt bevezetőmben említettem: az asszimiláció, migráció, kultúravesztés és társadalmi dekonstrukció jellegzetességei rendszerint kihatnak még azokra a folyamatokra is, amelyeket *a maguk teljességében koránt sem kell pusztulásuk kezdő szakaszának tekinteni, hanem épp úgy lehet őket értékelni, mintha mindig meglennének az alapjai a közösségek újraalakulásának.* Meglehet, nem ugyanolyan lesz a diaszpórák közössége, vagy a migrációs csoportoké, mint volt starthelyükön, ám az asszimilációs folyamatban – legyen az akármily teljesnek látszó – mindig megmarad annyi az egykor volt identitás morzsáiból, amennyit az újabb nemzedékek, vagy a kapaszkodóikat elvesztő csoportok még mindig megragadhatnak és közös tartalomként fölmutathatnak. Az identitás-törmelékek is részei a kultúráknak, mert azok sosem valami nagy teljes egész entitásként léteznek (még monolit formájukban sem), hanem olyan *társadalmi terekben honosak*, amelyek a *kultúrák közötti szférában* teljesítik be kommunikációs funkciójukat, s nyújtanak magatartásmódot, értékrendet, vagy azt a lehetőséget, hogy az újabb nemzedékek, a „kihullottak” vagy a diaszpórába száműzöttek elleshessék, fölhasználhassák, követhessék egye mintáit.

A kulturális antropológia, különösen ha a politikára vonatkozó nem-konszenzuális tudás antropológiai megfigyelését vállalja feladatául, nem vállalkozhat arra, hogy politikák, tömegek, államok vagy csoportok között egyensúlyt, összhangot teremteni próbáljon. Az új szintéziseknek megvan a maguk ideje, s a szétesőfélben lévő világ ma nem tűnik alkalmasnak valamely pompás szintézis kialakítására. Az asszimiláció vállalására kényszerülő társadalmi csoportok, vagy a migrációba menekülő etnikai csoportkultúrák sem okvetlenül arra vannak beállítódva, hogy valamely „lógia” tudassa velük, mi is lenne-lehetne feladatuk. Nem valószínű, hogy komolyan kellene hínnünk a liberalizmus és individualizmusok vehemens korszakában, hogy a cselekedetek, társadalmi mozgások és értékrendek, rivális hatalmpolitikák és ezeket elviselő társadalmi tömegek nem föltétlenül fogékonyak a kívülről jövő, aggodalmas, vagy belülről jövő, elkötelező befolyásolási szándékok irányában. Már az a kérdés is, honnan nézve diaszpóra valami, kik felől szemlélve „kirepültek” a diaszpóra egyedei és csoportjai...? Ez szinte költői kérdés vagy provokatív politikai packázás is lehetne – hisz elszármazniok bizonyítással nemcsak azért kellett, mert úri kedvük úgy diktálta, hanem mert körülményeik így hozták... Ha folytonosan tételezzük, hogy csakis a *kontinuus közösségek* tesznek lehetővé konzekvens, egyensúlyos létformákat, akkor valószínűleg *tévedünk*, s alkalmasint az is bizonygatható lenne (teszik is, nem kevesen), hogy a migráló tömegek java része jobb körülmények közé kerül, több sikert arat magának, s inkább meg szolgálja az elismerést, mintha „odahaza” maradt volna egy lepusztuló világ részese... A kirepülés és beilleszkedés, immigráció és asszimiláció botránya nemegyszer visszajára fordul a második-harmadik nemzedékeknél, az idegenné váltak bár még idegenebb társadalmi térbe kerüljenek is, ott jó eséllyel építenek ki belterjesebb, védettebb világokat. Az bizonyítással igaz, hogy teszik ezt jó időn át „valakik ellen”, s közben változnak maguk is, hogy változtathassanak környezetükön, de aligha volna garanciánk arra, hogy saját társadalmukban, ahonnan a szétszóratásba indultak, ennél sokkal konszolidáltabb lenne a helyzetük.

Gondolatmenetemnek ez a kifejelete nem kíván elsiklani a különböző típusú diaszpórák, emigráns csoportok, menekültek, száműzöttek problémás létmódja és beilleszkedésük kényszerei fölött. Mindössze annyit hangsúlyoznék, hogy éppen az antropológia nem társadalomfölötti, hanem *émikus megismerő attitűdje* sugallná azt a belátást, hogy elvont

konkrétságú migráns csoportokról kevéske értelmeset mondhatunk... – annál inkább átláthatunk folyamatokat és nemzeti vagy nemzetközi trendeket, ha *konkrét csoportminőségekből* indulunk ki. Nem szándékom itt új kérdéskörbe vezetni érvelésemet, de a kutatásaim során több ízben megérteni próbált „kiskun identitástudat” nyomán módomban volt belátni azt is: akár évszázadon át szunnyadhat egy etnikai identitás, ha nincs módja, nincs érvényes eszköztára, vagy nincs értelmes *programja az identitás-állandó fönntartásának*. A hazai kun história, és a kunokra vonatkozó interpretációk előszeretettel keverik bele a lokális identitásba a vallásit, az igazgatási önállóságba a gazdasági autonómiát, a kulturális és magatartásbeli sajátosságok közé a történelmit, a kulturális örökség részeként megnevezve a környezettel való szembenállás morális kötelezettségét, s mellette a társadalmi-technikai haladástól elmaradó viselkedésminták hasznavehetetlenségét. Ám a lokalitás, mint a történetileg legitimált magyar társadalomfejlődés egyik alapeleme, *számukra* nem a „nemzetit” tartalmazta, hanem a helyi értékrend és normák megőrzésének keretét, melyet elvitatott, átformált vagy deformált a nemzeti program, így az kénytelen volt olyan formákba visszahúzódni, amelyek révén megőrződhetett, survival-funkciója elvileg megmaradt, s kínálkozó esetben megújulhat még... A diaszpóra-felfogásoknak tehát az a képzete, hogy nemzeti kereteiket elhagyó kulturális szatellitekről volna itt szó, szinte képtelenség, ha például a helyükön maradó, onnan még asszimiláció fenyegető veszélye idején sem menekülő népeiségről teszünk megfigyeléseket...: *belső diaszpórák* is kialakulhatnak ugyanis, melyek a csoportképző és csoportfenntartó mechanizmusoknak azzal a trendjével szállnak szembe, amiket az „eredeti centrumból periférikus helyre” szétszóródottak köre élte, s amelyeket az „eredeti szülőföld, őshaza esetleges visszatérési helyeként” értelmez a kollektív tapasztalat (Clifford 2000). A mozgásosság, határépítés és „a visszatérés konstitutív tabujának távoli jövőbe kitolása” tehát inkább valamifajta nemzetállami normák mentén tételezhető fogalomkörbe tartozik – ezekhez képest például az a hajlékonyság, s olyan fokú alkalmazkodás-képesség, amely nem tapad meg a konkrét helyhez való visszatérés vágyképénél (tehát nem „a visszatérés teleológiájára orientált” – mint James Clifford írja), adott esetben sokkal komplexebb értéktartalmat vél megformálódni akkor, ha a diaszpóra képes marad *saját kultúráját* egy másik helyszínen, más körülmények között is újraalkotni. Illetve: „a kitelepítés, szenvedés, alkalmazkodás vagy ellenállás közös, folyamatos története ugyanolyan fontos lehet, mint egy különleges eredet projekciója. És a diaszpóra diskurzusa szükségképpen módosul, amint lefordítják és adaptálják” (Clifford 2000). Sőt, nemcsak adaptálják, de ki is teljesítik: „Bármilyen purista ideológiák legyenek is, a diaszpórikus kulturális formák sosem lehetnek a gyakorlatban kizárólag nacionalisták. Transznacionalista kapcsolatrendszerekbe illeszkednek, amelyek többszörös kötődésből épülnek, és egyszerre rejtik magukban a befogadó országhoz és normáihoz való alkalmazkodást, és a nekik való ellenszegülést” (Clifford u.o.).

Távol álljon tőlem, hogy a politikai pragmatikusságokkal szembeni stratégiák között a lehetségesnél igazságtalanul kiemeltebb szerepet tulajdonítsak a *diaszpóra-létnek*, a diaszpóra-kultúrákat mintegy idealizálva. De szeretném azt a belátást erősíteni, hogy a határképző folyamatok és gyakorlatok közepette (sőt ellenére) korántsem vezetnek folytonos konfliktushoz a különböző kirekesztő és bekebelező politikák. Nem is egy, magát rövid megtelepedés után már „őshonosnak” tekintő népeiség eleve úgy jut(ott) letelepedési térhez, hogy onnan kiszorított másokat, akikből diaszpórák lettek, illetve maga a „honkeresés” is gyakorta azért történik, mert „kicsukottá”, kirekesztetté vált egy néptöredék valahol a glóbuszon. Az autochton lét és a migráns- vagy diaszpóra-lét egyaránt igényli a kisebbségi legitimációt, amely valamelyik *többséggel szemben* elnyerhető tér, kedvezmény, terület, funkció mentén rendeződik, s idővel azt is célozza, hogy önálló térhasználat vagy megtelepedés révén *legitim rangot* nyerjenek azok az egyedei, akiknek nem okvetlenül, de eredetileg javarészt egyfajta elidegenített földhöz való tartozása határozta meg hollétét és

hovátartozását. Persze érdemes elgondolkodnunk azon is, hogy a feltételezett törzsi, kisvárosi-falusi, etnikai csoportkulturális közösségeken túl, amelyeket valamiért egy másik hegemonia űzött el szerves közegükből, hogyan lesz egyre gyakoribb a migráns egyén típusa, aki máshol él és dolgozik, mint ahol született; városba megy – bár vidéki; külföldre utazik – bár itthon van életvezetési közege; s ingázik – mert munkát csak távolabb kapott... Mindezzel (mondhatnánk) univerzálissá vált a migráció, fölváltotta a részvétel élményét a szeparáltság, bevándorlók töltik fel a kiüresedő városokat, végtelen létszámú függő tömegre épül az iparosodott gazdaságok rendszere, mobil szolgáltatóra formázott a kortárs életmód megannyi eleme... Vagyis, siránkozni lehet a migráns lét, a kitaláltottság, a száműzöttség állapotán, de lassan már azokat lesz könnyebb definiálni, akik még nincsenek száműzve, akik maguk a bekebelezők, akik funkcionalitása is esetleg csupán attól függ, van-e még kiket kirekeszteniük...

A kollektív száműzöttség, mint a diaszpóra antropológiájának egy későbbiekben elemzésre méltó jelensége, nemcsak arra hívja föl a figyelmet, hogy a kisebbségi, migrációs, vagy diaszpóra-lét közösségek, intézmények, sőt államok kizárási és bekebelezési politikáinak eredménye, hanem arra is, hogy az asszimilációs folyamatok éppúgy szükségképpen relativizálhatók, mint az áttelepült populációk léthelyzetei. Tétélezhetjük, hogy léteznek előző hazájukhoz képest idegen vidéken új életformálásra vállalkozó, a saját régi életkörülményeikből kitessekelt közösségek – de ezek olykor pusztán a rövidebb történeti időszakok alapján minősülnek diaszporikusnak, hosszabb időtávon már csak azokhoz képest kizártak, akiket egy másik államalakulat vagy társadalmi miliő már bekebelezett. A diaszpóra-lét tehát kevésbé egy határhelyzet, mint inkább a *határátjárások egyik formája*, a *köztesség egyik alakzata*, s alapjában véve „de-territorializált” lényege is csupán az asszimiláltság előzménye, a destrukcióból következő másságtudat és kultúramegőrzési kényszer intézménye. A diaszpórák, kirekesztett népcsoportok egyetemes térképe így nemcsak történeti szakadások (sőt szakadékok) színeitől tarkállik, de a kortárs, nemzetek feletti és nemzetek alatti, kultúrák közti és szubkulturális létformák problémakatalógusa is. „A diaszporikus szubjektumok tehát a modern, nemzetek feletti, kultúrák közötti tapasztalat önálló változatai. Így historizálva a diaszpóra nem válhat a modern, komplex vagy pozicionális identitások mestertrópusává vagy alakzatává, amelyeket keresztvez és elmozdít a faj, a szex, a nemi szerep, az osztály és a kultúra. /.../ Fontos komparatív kérdések merülnek fel az utazás és lakás eltérő területei körül, a régió (például „a Dél”, mint a diaszporikus elvagyódás célpontja), a (neo)koloniális történelem, a nemzeti beolvadás, az osztály, és a nemi szerepek szerint specifikálva” – írja James Clifford is, majd Paul Gilroy „változó azonosságokról” szóló teóriáját ismerteti és összegzi ekképpen: „A tradíció inkább tekinthető folyamatnak, mint célnak, és itt nem arra használjuk, hogy meghatározzunk vele egy elveszett múltat, sem hogy megnevezzük vele a kompenzációnak egy olyan kultúráját, amely helyreállítaná az elérhetőséget. Itt sem áll szemben a modernitással, és nem kell megidéznie üdvözítő, idilli képet festve róla... /.../ A tradíció most már az időt és a teret átszelő törékeny kommunikatív kapcsolatok fogalmi megragadásának egyik módja lett, ami nem a diaszpóra-identitásoknak, hanem a diaszpóra-identifikálásoknak szolgál alapul. Újrafogalmazva tehát a tradíció nem a diaszpóra-kultúrák egy közös tartalmára mutat rá, hanem olyan rugalmas tulajdonságokra, amelyek lehetővé teszik köztük az interkulturális, transznacionális diaszpóra-párbeszédet. /.../ Azonosulások – nem azonosságok, kapcsolatfenntartó aktusok – nem előre adott formák: ez a tradíció részlegesen összekapcsolódó történetek hálózata, a keresztveződések állandóan elmozdított és újrakitalált tér-ideje” (Clifford, i.m.).

A bevezetésnem idézett sorokban Geertz jelzi a partikularitások iránti érzék és a kipróbált receptek elleni ódzkodás igényét, szükségét az antropológiai gondolkodásban. Az etnikai asszimilációs és a nemzetközi-hazai, határokon túli és határokon belüli migrációs folyamatok értékelésénél – úgy vélem – éppen ezt a kételkedést, épp a rákérdezés gesztusát lehetne

érdemben használni, vagy olykor egyenesen intézményesíteni is. Az esszencializmus és a partikularizmus közötti átjárások, falak helyetti vagy hidak és átereszek menti okfejtések ahhoz a tapasztalathoz (vagy legalábbis meggondolandó megfigyeléshez) vezetnek, amelyek ugyan kiindulhatnak abból, hogy a diaszpóra az itt és az ott kapcsolatát definiálja újra, de akkoriban, midőn számos nép, ország, társadalom már korántsem csak az eredet és a visszatérés tengelye mentén definiálja magát, hanem sokszor inkább a mozgást, kommunikációt, cserét és hovátartozásokat transznacionális hálóknak révén feltételezi, ezenfelül átfogja a száműzetés és az együttélés művészetét, újragondolja a hódítás és különállás képességét. A diaszpórában megbontott identitást látni márcsak azért is egyszerűsítés, mert „a kortárs diaszpóra-diskurzusok megőriznek bizonyos kapcsolatot a hontalanság olyan történelmi tapasztalataival, amelyeket meg kell tartani a maguk komparatív feszültségében és csupán részleges lefordíthatóságában. /.../ A diaszpórák és a diaszpóra teoretikusai a fordítások, nem pedig az ekvivalenciák mobil terének ösvényein találkoznak össze” (Clifford, i.m.).

Ami pedig a kutató, avagy a teóriák mentén tapasztalatokat elrendező antropológus gondolkodása számára még jelentősebb feladatot kínál, az a kultúravesztésről sopánkodók meggyőzése arról, hogy a kisebbségi-etnikai vagy szubkulturális elemek nem tárgyak, amelyek elveszíthetők, s egy etnikai csoportkeveredés vagy nyelvcsere-helyzet nem elsősorban arról szól, hogy „pusztul minden, ami régen oly szép, jó és tiszta volt”, hanem arról is, hogy régen is pusztult – de gyarapodott, formálódott is, és régen sem volt tiszta! Csak egy látványosabb hibridizáció mentén jogosabbnak tűnnek ma már az aggályok, s a „jó és tiszta” volta is főként attól függött, kivel-mivel szemben érvényesülhetett, milyen volt a térbeli és időbeli környezete, s miféle formába tagolódott be újonnan, amelynek szerepéről, lehetőségeiről még kevesebb a tudásunk, mint lesz majd idővel a hatása, szerepe, feltétele...

Mindez korántsem jelenti azt, hogy az asszimilációs policy-k, a hibrid formációkba tagoló gesztusok, a primér érdekek szerint rendeződő identitásvédelmek ne határoznák meg túlságosan is az asszimiláció különböző típusainak megvalósulását. Ennek változatai között éppúgy ott vannak a határon túli magyarok magyarországi letelepülési lehetőségének hirhedett lehetőségei (Schengen ide vagy oda), jelen vannak a térségi és politikai vagy etnikai tagoltsági kérdések (hátrányos helyzetű régiók, roma lakónépesség térbeli elhelyezkedése, megszűnésre ítélt megyék térbeli-igazgatási átagolódása, stb.), az érdekkapcsolati stratégiák és az etno-logisztikai megoldások (kedvezménytörvény, roma segélyprogramok, speciális parlamenti kisebbségi képviselő, pártok alá szerveződő etnoszféra stb.) is, amelyek olykor valamiféle neo-tradicionális birodalomépítés eszközei éppúgy lehetnének, mint pusztán elterelő gesztusok, amelyek csupán elfedni hivatottak szociális kérdéseket. A kizárás, mint büntetés, és a bebocsáttatás, mint áldás, éppen abban a hatalmi döntéskörben lehetséges *interaktív mozzanat*, amelyben a *kultúrák találkozása és hatékony együttélése* van soron. E keveredéseknek nem okvetlenül az elfogadás az alapja, nem szükségképpen a bennszülöttek és a bevándorlók közötti világok felülről szervezése a feladata, hanem inkább a veszteségek és túlélés hányadosának elrendezése, amelynek formája kevésbé a koegzisztencia, s még kevésbé a lokális szinteken is túllépő „kulturális világrendszer” megteremtése, inkább az uralom múltbeli taktikáival nem szakító jövőtervek intézése. Ehhez pedig nincs szüksége semmiféle hatalomnak a legitim kisebbségi csoportok és kultúrák beilleszkedését külső kényszerekkel vagy adaptációs folyamatokkal segíteni – már pusztán a kisebbségi környezet hatása is olyan, hogy látszólag a *fennmaradás feltételeként a kultúravesztést igényli*. Azt a kultúravesztést, amely egyúttal belefoglalás, nyereség, alkalmazkodási policy is. Olykor szinkronban, olykor szemben a térbeli kormányzás bevált, megmerevedett, vagy önmaga szerepét is kereső miliójében...

Irodalom

- Appadurai, Arjun 2001 A lokalitás termelése. *Regio*, 3:9.
- Bakk Miklós – Bodó Barna 2003 *Státusdiskurzus*. Temesvár, Szórvány Alapítvány.
- Barth, Fredrik 1996 Régi és új problémák az etnicitás értelmezésében. *Regio*, 1:3-25.
- Bourdieu, Pierre 1985 Az identitás és a reprezentáció. *Szociológiai Figyelő*, 1:7-22.
- Clifford, James 2000 Diaszpóra. *Magyar Lettre Internationale*, 39.
- Geertz, Clifford 1994 A „bennszülöttek szemszögéből”. In *Az értelmezés hatalma*. Századvég, Budapest, 200-216.
- Geertz, Clifford 1994(a) A forradalom után: A nacionalizmus sorsa az új államokban. In *Az értelmezés hatalma*. Budapest, Századvég Kiadó, 104-125.
- Geertz, Clifford 1994(b) Primordial Loyalties and Standing Entities: Anthropological Reflections on the Politics of Identity. *Public Lectures 7.*, Collegium Budapest.
- Geertz, Clifford 1998 Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale*, 31.
Elektronikus forrás:
<http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre31/geert.htm>
- Geertz, Clifford 2001 Darabokból álló világ (A kultúra és a politika térképének megváltozása). *Magyar Lettre Internationale*, 49. (nyári) szám
- A. Gergely András 2003 Kisállam nem állam? Interkulturális átmenetek és multikulturális divergenciák a kisállamok uniós csatlakozási folyamatában. In Hülvely István szerk. *Kisállamok a globalizálódó nemzetközi rendszerben*. MTA PTI, Európa Tanulmányok 7., Budapest, 78-124.
- Kapuscinski, Ryszard 1999 A migráció mint életstratégia. *Magyar Lettre Internationale* 33. (nyár), 24-26
- Kilani, Mondher 2003 Az etnológia paradoxona. *Anthropolis, kulturális antropológiai folyóirat*, kézirat (fordítás), megjelenés alatt.
- Kjosszev, A. 2000 Megjegyzések az önkolonizáló kultúrákról. *Magyar Lettre Internationale* 37 (nyár), 7-10.
- Kovács Éva 2003 Etnicitás vagy etnopolitika? Bizonytalanságok az etnikai identitás értelmezései körül. In Bárdi Nándor – Fedinec Csilla szerk. *Etnopolitika*. TLA, Budapest, 43-56.
- Kovács Éva 2004 Előszó. In ugyanő szerk. *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. PTE-BTK Kommunikációs Tanszék – Regio Könyvek, TLA Budapest, 7-17.
- Lévi-Strauss, Claude 1999 *Faj és történelem*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Lucassen, Leo 2002 A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története. Kende Ágnes interjúja. *Amaro Drom*, 04, hálózati forrás: www.amarodrom.hu/archivum/2002/04/12.html
- Niedermüller Péter 1999 Etnicitás és politika a késő modern nagyvárosokban. *Replika*, 38.
Elektronikus változat: <http://www.c3.hu/scripta/scripta0/replika/honlap/>
- Papp Richárd 2003 *Etnikus vallások a Vajdaságban?* MTA Kisebbségkutató Intézete – Gondolat Kiadói Kör, Budapest
- Salat Levente 2001 *Etnopolitika a konfliktustól a méltányosságig*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 200-219.
- Sik Endre 2000 Kezdetleges gondolatok a diaszpóra fogalmáról és hevenyészett megfigyelések a diaszpórakoncepció magyar nézőpontból való alkalmazhatóságáról. In Sik Endre – Tóth Judit szerk. *Diskurzusok a vándorlásról*. MTA PTI, Budapest. Elektronikus forrás: <http://menedek.hu/docs/diskurzusok/08.pdf>
- Szabó Zoltán 1999 *Diaszpóranemzet*. Osiris, Budapest.
- Varró Zsuzsa 2003 Összetéveszthetetlen hasonlóság. Az etnikai identitás és a hagyományokhoz való viszony a budapesti kurd közösségben. In A. Gergely András – Papp

Richárd szerk. *Kisebbség és kultúra. Antropológiai tanulmányok 1.* MTA – ELTE – Könyv
Kiadó, Budapest, 202-211.
World Directory of Minorities. Edited by the Minority Rights Group International, 1997.